

Változó terek – A társadalomföldrajz változó térszemlélete

Changing spaces – Varying understanding of space within human geography

GYAPAY BORBÁLA

Az ELTE Regionális Tudományi Tanszéke a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretén belül 2011. november 12-én immár hatodik alkalommal rendezte meg tudományos konferenciáját, amely ezúttal a társadalom-földrajzi kutatások szemléletbeli változásait, jellemzőit és módszereit járta körül az aktuális elméleti munkák és az alkalmazott vizsgálatok bemutatásán keresztül. A konferencia a *Változó terek – A társadalomföldrajz változó térszemlélete* címet viselte, ami azonban a földrajztudományon túl a földtudományok, illetve további társadalomtudományok (regionális tudomány, szociológia, néprajz) képviselőit is felsorakoztatva nyitott lehetőséget a vizsgált kérdéskör minél gazdagabb és több irányból való ismertetésére. A konferencia vendégeként jelen volt Peter Meusburger – a Heidelbergi Egyetem szeniorprofesszora, illetve az ELTE díszdoktora –, így a hallgatóság a nemzetközi tudományos élet gondolatiságába, kutatási irányvonalába és vizsgálati megközelítéseibe is bepillantást nyerhetett.

A konferencia témái tág tárgykört öleltek fel: a városi terek kutatása mellett a társadalomföldrajz és a környezeti hatások kapcsolatának vizsgálatával foglalkozott a legtöbb prezentáció, azonban a tudás termelésének földrajzi kérdései, a társadalmi/gazdasági terek létrejöttének szempontjai és folyamatai, az öregedés területi-társadalmi dimenziói, illetve a térfelosztás elméleti és gyakorlati problémái ugyancsak előkerültek. A három blokkban sorra kerülő előadásokat szekciónként egy-egy diszkusszió követte, ahol a feltett kérdések és hozzászólások szintén a témakör sokszínűségét és a szemléleti módok gazdagságát tükrözték – noha éles szakmai vitára egyik esetben sem került sor.

A konferencia nyitóelőadása kérdésfeltevésében és szemléletmódjában is sok tekintetben különbözött az azt követőktől. Peter Meusburger a tudomány földrajzának vizsgálatán keresztül arra mutatott rá, hogy a térbeli kontextus milyen szerepet játszik a tudás termelésében, terjedésében és a tudományos karrier alakulásában. Az alkotó szellemű személyek nem választhatóak el a társadalmi, gazdasági és politikai közegüktől, ugyanis a különböző miliók eltérő

lehetőségeket, inspirációkat kínálnak és feladatokat adnak az ott jelen levők számára. A tudomány földrajza ennek kapcsán olyan kérdésekre keresi a választ, mint hogy a térbeliség mennyiben hat a kutatás folyamatára, a tudás terjedésére és szélesebb körben való elfogadására; bizonyos helyek miért vonzzák erősebben a kreatív elméket, vagy egyes egyetemek milyen hatással vannak a lokális társadalomra és gazdaságra? Meusburger az előadásában többek között arra mutatott rá, hogy a személyes kapcsolatok, illetve az intézményi (tudományágon belüli, illetve interdiszciplináris) szakmai körök és vitafórumok kialakítása milyen alapvető szerepet tölt be az alkotóerő életre hívásában és mozgásba hozásában – valamint későbbi terjedésében és hatásában egyaránt.

Az előadások jelentős része a városok és a városi terek bemutatására vállalkozott, s egymástól számos esetben alapvetően különböző kérdéseket tett fel, eltérő módszertant alkalmazott, és különféle megközelítési lehetőségeket vázolt fel. A prezentációk elméleti megalapozásában a külföldön széles körben ismert és elfogadott, a hazai tudományba azonban megkésve és lassabban beépülő szemléleti módok is túlnyomó többségben megjelentek, ami a magyar társadalomföldrajznak és kutatói közösségnek a nyugati szakirodalom felé való egyre intenzívebb nyitását kétségtelenül bizonyítja.

A társadalomtudományokban bekövetkezett térbeli és kulturális fordulatok jelentőségéből és hatásából kiindulva mutatta be Izsák Éva a városkutatásban megjelenő „tér-fordulatok” értelmezéseit. Az említett „tér-fordulatok” közé tartozik egyrészt a foucault-i heterotópia és a heteropolisz definiálása és szemléletmódjának felhasználása a városi funkciókról/szerepekről való gondolkodásban, másrészt pedig a hagyományos térszerkezet átalakulása a társadalmi térhasználat módosulásainak következtében. A harmadik tér-fordulatot a megélt terek vizsgálata jelenti, amelynek értelmezését az előadó a város és az ünnep témaköréhez kapcsolva egy konkrét kutatáson keresztül mutatta be. A kutatás az 1980 és 2011 közötti május 1-jei ünnepek megjelenését és üzenetét interpretálta egyrészt a kiválasztott magyar napilapok (1980–2010), másrészt kérdőíves felmérések (2011) tartalomelemzésének és szófelhőként való ábrázolásának segítségével. A bemutatott szófelhők nemcsak a vizsgált időszak alatt bekövetkezett politikai és társadalmi változásokat, illetve gyakorlatokat szemléltették, hanem az egykori és a mai társadalmat foglalkoztató és feszítő legfontosabb kérdések, ellentétek és problémák színpadára is bepillantást engedtek.

Berki Márton és Nikitscher Péter előadásai Edward W. Soja trialektikus térkonceptiójából indultak ki: a terek elgondolt, érzékelt és megélt aspektusainak figyelembevétele és értelmezése segíthet abban, hogy a tér és a társadalom, illetve a tér és a hatalom közötti kapcsolatokat mélyebben megérthessük és tisztábban láthassuk. Berki a városi barnaövezetekhez kapcsolódó viszonyok változását mutatta be a szocializmus és a poszt-szocialista átmenet időszakában, ami egyrészt a társadalmi-gazdasági rendszer átalakulásának folyamatát tükrözi vissza, másrészt pedig az egyes szakaszokhoz tartozó domináns képzettársítások kiemelésével a társadalmi megítélés folyamatára és következményeire is rámutat.

Nikitscher a hatalom térbeli megjelenését vizsgálva arra építette fel gondolatmenetét, hogy mivel a tér a társadalmi emlékezés színterét is jelenti, ezért a különféle térfoglalási aktusok a (politikai) hatalom térbeli legitimálását szintén nagyban célozzák. Az előadásban vizsgált szimbolikus térfoglalásokat az utcanevek és az utcaátnevezések, a jelképek elhelyezése, valamint az épületek hatásai és különféle építészeti megoldásai alkották, amelyek értelmezését az előadó számtalan történelmi és jelenkori példa szemléltetésén keresztül hozta közelebb a hallgatósághoz.

A konferencia talán leghevesebb vitát kiváltó előadása a város jelenségét egy meglehetősen radikális nézőpontból közelítve helyezte vizsgálatának középpontjába. Leidinger Dániel a város és a városi életforma fenntarthatatlansága mellett érvelt: minthogy a társadalom a természet szerves részét alkotja, és a városi életforma egyre inkább elszakadt a természettől, az alapvető függőségi kapcsolat is megbomlott, amely a hosszú távú fenntarthatóságot biztosítaná. Míg a korábbi klasszikus városszerkezeti modellek az egyes városok belső jellegzetességeit kívánták feltárni, egyre inkább szükséges lenne a város és a természet kapcsolatának kritikus szemléletű vizsgálata. Erre a felvetésre reagálva az előadó által bemutatott „daganatmodell” abból a feltevésből indult ki, hogy egy rákos daganat és a modern városok szerkezete alapvető hasonlóságokat mutat, majd a hasonló működés (erőforrások elszívása, szennyezőanyagok kibocsátása, növekedési kényszer), illetve az azokat kiváltó legfőbb okok (információvesztés, a kontroll megszűnése) jellegzetességei mellett érvelt. Az ismertetett modell ugyan alapvetően elméleti, és tényekkel, konkrét vizsgálatokkal kevésbé alátámasztott feltevéseken nyugszik, elsődleges célja egy újfajta megközelítés bevezetése lenne, amely a tudományos megértésben és az alkalmazott tervezésben egyaránt szemléletbeli változásokat hozhat.

Düll Andrea a környezetpszichológia gondolatiságára építve a városi élet és városi életmód egyénre gyakorolt hatásait vette górcső alá. Leidinger megközelítésétől eltérően az előadó inkább a városi élet kettősségét kívánta hangsúlyozni, amelynek pozitív vagy negatív irányú megítélése mindenképp az egyéntől függ. A nagyvárosok kialakulásával ugyan számos új, az emberre erősen ható pszichológiai, környezeti, szociológiai, gazdasági és pszichoszociális tényező került előtérbe, azonban ezen hatások összességének megítélése mindenképp az egyén topológiai identitásától (urbanofil vagy urbanofób), nem pedig a kutatói látásmódtól függ. Mindennek tekintetében a vizsgálatoknak a városok emberre gyakorolt hatásaira, az önmeghatározás kérdéseire, vagy a mentális térképezés-re és annak interpretálására kellene nagyobb hangsúlyt fektetnie.

Illés Sándor Düll Andrea megközelítéséhez hasonló módon az egyéni, személyes elképzelés fontosságát hangsúlyozva mutatta be az öregedés földrajzi-társadalmi dimenzióit, amit egy az egyetemisták körében elvégzett felmérés eredményeire épített. Kérdésfeltevésének középpontjában az állt, hogy a mai magyarországi fiatal felnőttek hogyan, hol és kivel képzelik el az öregkorukat, s ez milyen társadalmi tendenciákat vetíthet előre. A feldolgozott eredmények kis elemszáma és egyenlőtlen eloszlása miatt ugyan a kutatás nem volt statiszt-

tikai szempontból reprezentatív jellegű, mégis bepillantást engedett egyrészt a nemek között megjelenő preferenciakülönbségekbe, másrészt a mai huszoneves-generáció értékrendjének jellegzetes vonásaiba.

Az előadások egy nagyobb csoportja a társadalomföldrajz és a környezeti hatások, természeti események kapcsolatának kérdéskörét helyezte vizsgálatának középpontjába. Jankó Ferenc előadásának címe a klímaváltozás és a társadalomtudományi kutatás kapcsolatának szűkebb vizsgálatát sejtette, azonban az előadó ennél lényegesen szélesebb kontextusban mutatta be a témát. Jankó erősen kiemelte annak a fontosságát, hogy a klímaváltozásról szóló kutatásokat és politikai-tudományos diskurzusokat minden esetben az adott társadalmi, hatalmi és tudományos közegbe helyezve szabad értelmezni, mert így nyílik lehetőség a különböző tényezők és hatásaik mélyebb megértésére. Ezen gondolat alapján mutatta be az előadó a klímakérdés megközelítésének domináns irányvonalait, a különböző diskurzusokat létrehozó szereplőket s azok érdekeit, valamint a tudományos eredmények közvetítésének módjait és csatornáit. A hallgatóságot talán az érdekelte leginkább, hogy az említett kérdések tekintetében a társadalomföldrajz hol helyezkedik el, és milyen feladatokat kellene magára vállalnia? Jankó a klasszikus kérdésfeltevések mellett elsősorban a – hazai földrajzban még gyenge lábakon álló – társadalomelméleti szemléletmód alkalmazására hívta fel a figyelmet, amely a diskurzusok létrejöttének magyarázatát vagy a tudás termelésének értelmezését foglalhatná magába.

Kázmér Miklós és Dankó Taborósi szerzőpáros előadása a társadalomföldrajzhoz viszonylag távolabbról kapcsolódott, azonban mindenképpen izgalmas megközelítési lehetőséggel és szemléletmóddal gazdagította a konferenciát. A kutatók arra keresték a választ, hogy az egyes természeti változások rekonstruálásában a geológia klasszikus kutatási módszertana és adatai mellett a mítoszok világa mennyiben és hogyan használható fel. A népi eredetmondákat vizsgálva ugyanis számos olyan visszatérő motívum jelenik meg, amely erőteljesebb természeti változások, katasztrófák konkrét vagy szimbolikus ábrázolását tartalmazza. Ezen a gondolati ösvényen elindulva a szerzők azt mutatták be, hogy a mikronéziai Palau szigetén és a környezetében lezajlott természeti változások geológiai eredményeinek feldolgozását mennyiben és miképpen egészíthetik ki vagy erősíthetik a mitológiai emlékekből nyert ismeretek. Kázmér abban reménykedve zárta az előadást, hogy mások is felfedezik a kollektív hagyományok jelentőségét a természeti folyamatok rekonstruálásában, valamint az egyes jelenségek térbeli eloszlásának mélyebb megértésében.

A konferencia az elméleti és alkalmazott kutatások bemutatása mellett – elsősorban Horváth Ferenc előadásához kapcsolódva – a tudóstársadalom szerepére, a kutatói etikára és a tudomány felelősségére is rávilágított. A 2010. őszi vörösiszap-katasztrófa példájának kapcsán Horváth arra hívta fel a figyelmet, hogy a tudomány kezében számtalan olyan eszköz, illetve történeti léptékű és jelenkori információ van, amely egyrészt a társadalom egyes csoportjaira lehet nagy hatással, másrészt pedig politikai és érdekellentétekbe ütközhet. A kolon-

tári gátszakadást folyamatos geofizikai mérések előzték meg, amelyek már 2003 óta erőteljes mozgásokat írtak le – a politikai döntésekben mégsem jelentek meg ezek a tények, csupán a kutatók „elhallgattatását” vonták maguk után a katasztrófa bekövetkezését követően. Hasonló kérdéseket feszegetett az előadó az almásfüzitői tároló kapcsán, amely a Duna árterébe épülve jelentős veszélynek van kitéve, s habár 2004 óta foglalkozik a témával a tudományos grémium, sajnálatos módon mégsem kelt kellő visszhangot a döntéshozók körében.

Nagy Erika (tér, gazdaság és kultúra kapcsolata) és Keményfi Róbert (tér és nemzet viszonya) előadásai ugyan egészen eltérő kérdéseket vetettek fel, azonban fontos közös vonásuk volt, hogy a tér keletkezésének, létrehozásának és a társadalmi, gazdasági folyamatok értelmezésének egyfajta kritikai szemléletére igyekeztek rávilágítani. A tudomány feladataihoz a konkrét eredmények felmutatása mellett a szakmai viták folytatása, a nyitottság és az (ön-) reflexivitás is hozzátartoznak, így a korábbi gyakorlatok és diskurzusok új szempont szerint való vizsgálata szintén elkerülhetlenné válik.

A gazdaság materiális és konstruált folyamatként értelmezve társadalmi gyakorlatokat hoz létre, amelyek nem választhatóak el az adott szociokulturális kontextustól, hanem kizárólag abba beleágyazódva értelmezhetőek. Sodró lendületű előadásában Nagy Erika a globális gazdaság ezen olvasatára rávilágítva – az uralkodó diskurzusok leírása és értelmezése mellett – a kulturális fordulat kialakulásának előzményeire és a tudományos szemléletmódot formáló hatásaira hívta fel a figyelmet. Kiemelte, hogy a gazdaság vizsgálatában két meghatározó diskurzus különböztethető meg: egyrészt a gazdaságföldrajzi megközelítés – amelynek kapcsán a használt fogalmi kategóriák tartalmának társadalmi meghatározottsága számos kérdést vet fel, és éppen ezért nélkülözhetetlen a reflexív kutatói magatartás –, másrészt pedig a kultúra szerepének változó értelmezése a globális kapitalizmus keretén belül. A kulturális fordulathoz szorosan kapcsolódó eszmei áramlatok és szemléletmódok olyan eszközöket kínálnak a tudományos kérdések megközelítésében, amelyek lehetővé teszik az egyes témakörök sokkal árnyaltabb és sokszínűbb vizsgálatát is.

Keményfi Róbert a nemzeti táj formálásának és vizsgálatának kapcsán ugyancsak a térbeli fordulat szemléletbeli változásának fontosságát emelte ki, amely elsősorban a francia szociológia eredményeire támaszkodva többek között a helyek jelentőségére mutat rá. Ebben az értelmezésben a hely már „megélt” helyként definiált, amely többet jelent, mint a tér pusztá fogalma. A térbeliség és a nemzet kapcsolatát vizsgálva Keményfi arra az assmanni gondolatra épített, hogy a nemzeti kulturális emlékezésben a térbeliség kategóriája kiemelkedő szerephez jut, s ennek egyik legerőteljesebb megjelenítési formája a térképezés gyakorlata. A térképek képesek arra, hogy a nemzet terének pozicionálását megmutassák – a térképi ábrázolások ugyanis minden esetben egy bizonyos hatalmi kontextusban készülnek –, így messze túlmutatnak az elsődleges képi jelentéseken, és számos kódolt üzenetet közvetítenek. Éppen ezért lényeges a térképértelmezések megújítása, amely a múlt folyamatainak mélyebb megértését is szolgálja.

A konferenciát záró előadás alapvetően különbözött a korábbi, elméleti vagy empirikus eredményeket bemutató prezentációktól. Szalkai Gábor a térfelosztás módszertani szempontjait és korlátait, valamint ezeknek felhasználási lehetőségeit mutatta be egy alkalmazott kutatáson keresztül. A vizsgálat a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium megbízásából készült, célja a magyarországi alsó-középszintű közigazgatási rendszer (járási rendszer) területi tervezetének elkészítése volt. A munka megvalósítása alapvetően két pilléren állt: egyrészt a lehetséges járási központok kijelölését kellett elvégezni, másrészt pedig a hozzájuk tartozó terület egységeket lehatárolni – ezt azonban a területi dimenzióval rendelkező adatok csekély száma, az állami adatszolgáltatás akadozása és a kérdésre vonatkozó szakirodalom hiánya erősen megnehezítette. Szalkai több lehetséges elméleti megfontolás ismertetése mellett egy olyan gyakorlati megoldást mutatott be, amely a bibói alapelvekre támaszkodva és számos egyéni/helyi korrekció beillesztésével egyrészt egy optimális területi rendszer kialakítására nyújt lehetőséget, másrészt viszont a kérdés tudományos megközelítési módjait és perspektíváit jelentősen gazdagítja.

A konferencia összességében átfogóan szemléltette a magyarországi társadalom-földrajzi kutatások irányvonalait és mai tendenciáit. A magyar földrajz gyakran felrótt hiányossága a nyugati elméleti megközelítésekhez való jelentős megkésettség – ebben a tekintetben szintén reménykeltőek voltak az elhangzott előadások. A külföldön széles körben elfogadott és alkalmazott szemléletmódok hazai adaptálása a bemutatott példákon keresztül is láttatta, hogy a társadalomföldrajz a különböző térbeli folyamatok elemzésével, leírásával és interpretálásával sajátos mondanivalóval rendelkezik, amely mind a társadalom és a térbeliség kapcsolatáról, mind az elméleti és alkalmazott tudomány területről releváns válaszokat képes adni. A részletes program a regionalis.elte.hu oldalon érhető el.